

פרויקט "שילוב חרדים"

שילוב חרדים : מודל, תסריטים ומיפוי

שילוב חרדים: מודל, תסריטים ומיפוי

הקדמה

כניסת הציבור החרדי לעולם שהיה זר לו לאורך שנים רבות אינה דבר מובן מעליו. לאוכלוסייה החרדית בארץ ישנם לא מעט מאפיינים יחודיים. מערכות החינוך, הצבא וההשכלה הגבוהה בישראל לא ניבנו בכדי לתת מענה לאוכלוסייה בעלת מאפיינים אלו וזה הקשה וממשיך להקשות על תהליך השילוב. שלושת המסמכים שלהלן עוסקים בנושא מהיבטים שונים:

- המסמך "תכנית אסטרטגית לשילוב האוכלוסייה החרדית בכלכלת ישראל: מודל ההגירה" מדבר באופן כללי על המאפיינים של קליטת אוכלוסייה ייחודית לתוך מערכת קיימת, ויוצר הקבלה בין יכולתה של מדינת ישראל לקלוט אוכלוסייה כדוגמת העלייה הרוסית בשנות התשעים, לבין יכולתה לשלב אוכלוסייה קיימת – חרדית.
- המסמך "חרדים צעירים: הערכת מצב ל-2011 ושלושה תרחישים ל-2021" מנתח מגמות קיימות הנוגעות לציבור החרדי בישראל במספר היבטים: שירות צבאי ואזרחי, השתלבות בתעסוקה ולימודים אקדמאיים. בהמשך, בוחן הדו"ח שלושה תרחישים אפשריים של המשך מגמות אלו, ומגדיר את התסריט האופטימאלי הדרוש בכדי שתהליך השילוב יהיה אפקטיבי.
- המסמך האחרון "מיפוי מוסדות אקדמיים בישראל המותאמים לציבור החרדי", עוסק במיפוי מוסדות ההשכלה הגבוהה החרדיים הקיימים כיום, מבחינת גודלם והמסלולים המוצעים בהם לגברים ונשים.

אני מבקש להודות לחוקרים שהשתתפו בהכנת דו"חות אלו -- גלעד מלאך, איליה זטקובצקי, חברי ועדת ההיגוי של פרויקט "שילוב חרדים", חברי "פורום ראשי מוסדות השכלה" של הפרויקט ולמר משה פפו, מתאם הפעילויות בפרויקט. אני מקווה שהדו"ח המשולש הזה יהיה לעזר לכל מי שעוסק בנושא חשוב זה. אני מאחל קריאה מהנה ואשמח לקבל הערות ותגובות.

פרסומו של דו"ח זה התאפשר, בין השאר, בעזרת תמיכתה הנדיבה של הפדרציה היהודית של ניו-יורק, ועדת "העם היהודי".

Special thanks to the Commission on the Jewish People, UJA-Federation of New York --for their support to this Project

בברכה,

ד"ר ראובן גל

ראש פרויקט "שילוב חרדים"
מוסד שמואל נאמן (טכניון)

תוכן עניינים

תכנית אסטרטגית לשילוב האוכלוסיה החרדית בכלכלת ישראל

1	מודל ההגירה
3	עיקרי התכנית
	חרדים צעירים : הערכת מצב ל-2011 ושלושה תרחישים ל-2021
7	רקע: החברה החרדית בישראל מקום המדינה ועד היום
9	האתגר הכלכלי-חברתי שקשור בגידול החברה החרדית: מוקד צעירים
11	מסלולים חדשים בתחומי הצבא, ההשכלה והתעסוקה
13	התפתחויות חדשות: 2010-2011
14	הערכת התפתחויות
15	תרחישים לשנת 2021
18	המלצות אסטרטגיות
21	מיפוי מוסדות אקדמיים בישראל המותאמים לציבור החרדי
23	כללי
24	רשימת מכללות

**תכנית אסטרטגית לשילוב האוכלוסייה
החרדית בכלכלת ישראל:**

”מודל ההגירה”

ד”ר ראובן גל

איליה זטקובצקי

ראש פרויקט “שילוב חרדים”

מוסד שמואל נאמן, הטכניון

אוקטובר 2011

אין לשכפל כל חלק מפרסום זה ללא רשות מראש ובכתב ממוסד שמואל נאמן מלבד לצורך
ציטוט של קטעים קצרים במאמרי סקירה ופרסומים דומים תוך ציון מפורש של המקור.
הדעות והמסקנות המובאות בפרסום זה הן על דעת המחברים ואינן משקפות בהכרח את דעת
מוסד שמואל נאמן

”מודל ההגירה”

תכנית אסטרטגית לשילוב האוכלוסייה החרדית בכלכלת ישראל

ד”ר ראובן גל, איליה זטקובצקי

מדינת ישראל היא, אולי המדינה עם הניסיון העשיר ביותר בשילוב אוכלוסיות מהגרות מבחינה כלכלית וחברתית. בשמונים השנים האחרונות נקלטו בארץ גלים רבים של עליות ממדינות שונות ובעלות רקע שונה. היחס בין מספר העולים וגודל האוכלוסייה הקולטת הוא הגבוה בעולם – וכך גם הצלחת הקליטה.

ישראל ידעה שתי עליות בממדים גדולים במיוחד (עליות המוניות): הראשונה היתה בשלוש וחצי השנים שלאחר הקמת המדינה (ממאי 1948 ועד סוף 1951), ובה הגיעו לישראל כ-687 אלף נפש (196 אלף לשנה במוצא). לפני גל העליה הזה מנתה האוכלוסייה היהודית בישראל 650 אלף נפש בלבד. העלייה ההמונית השנייה, היא עליית יהודי ברית המועצות לשעבר, בשנים 1990-1997: כ-710,000 עולים מבריה”מ (וכ-110,000 עולים נוספים מארצות אחרות) היגרו לישראל בקצב של כ-200 אלף עולים לשנה. לצורך קליטת גלי העלייה המוניים אלו, תוכננו ובוצעו על ידי הממשלה צעדים גדולים בהיקפם, לעתים מעל ומעבר לצרכי השעה. הדבר בלט במיוחד בתחום הבנייה הציבורית למגורים, בהקמת מוסדות חינוך, בפתיחת מקומות תעסוקה ובהתאמת מערכות ציבוריות למאפייני העולים החדשים.¹

למרות כל הקשיים שליוו וממשיכים ללוות קליטת עולים, ניתן לומר כי החברה הישראלית יודעת לצרף אוכלוסיות חדשות עם יעילות מקסימלית ועם בעיות לוואי מינימאליות.

מאפיינים רבים של הקהילה החרדית מאפשרים להתייחס אליה כאל סוג של ‘עולים’ פוטנציאליים: הם מתגוררים, לרוב, בשכונות או ערים מופרדות; הם חולקים כולם אורח חיים, כללי אמונה ותפיסת עולם דומים; דפוסי ההתנהגות שלהם שונים מהנהוג בשאר החברה בארץ; השכלתם אינה מתאימה לתנאי השוק בישראל; הצטרפותם לחברה הישראלית כרוכה בזעזוע תרבותי קשה; ועוד כהנה וכהנה...

והנה, בשנים האחרונות – מסתמנת תחילתה של ‘הגירה’: בשלב ראשון, אלפי משפחות חרדיות יוצאות מה”טריטוריות” המסורתיות שלהם – מאה שערים, בני-ברק וכו’ – ועוברות לטריטוריות חדשות: אלעד, מודיעין עלית, ביתר עלית וכד’. ובמקביל, מתרחשת “עליה”, או “הגירה” נוספת: צעירות וצעירים חרדים משתלבים בהדרגה בשוק העבודה, בלימודים אקדמאיים, בשירות צבאי ובשירות אזרחי. זהו תהליך הגירה פיזי, גיאוגרפי, תרבותי וחברתי.

יש להדגיש: איננו מציעים להתייחס אל הציבור החרדי כאל עולים חדשים !! מבחינות רבות הם “ותיקים בארץ” יותר מרובנו... אנו מבקשים להצביע על כך שהאתגר העומד לפנינו בשילוב הציבור החרדי בתוך המשק והחברה הישראלית הוא מאותו סוג וסדר גודל – וגם עם איפיונים אחדים דומים -- כמו האתגר שעמד בפני ממשלות ישראל לדורותיהן בתחום העליה.

ועם זאת, **אותה חברה ישראלית שהצליחה שוב ושוב לקלוט גלי עליה -- נכשלת שוב ושוב בקליטת ‘הגירת’ החרדים.**

¹ מתוך “מאפיינים והשפעות העלייה מבריה”מ”, אתר “אנשים ישראל”
<http://www.peopleil.org/details.aspx?itemID=7571&searchMode=0&index=1>

קיים הבדל עיקרי אחד בין העולים לבין הקהילה החרדית וככל הנראה הוא "האחראי" על ההצלחה של קליטת העולים ועל הכישלון במקרה של החרדים:

ההבדל הוא בכך שבמקרה של העולים אין אלטרנטיבה לקליטתם. ברוב המקרים עולים שמגיעים בגלי עלייה גדולים מתנתקים לגמרי ממדינות המוצא שלהם, אין להם לאן לסגת והברירה הכמעט יחידה שלהם – להיקלט בארץ. במקביל, המדינה איננה מסוגלת לפרנס קבוצה ענקית של עולים חסרי ישע לאורך זמן מבלי שהם עצמם "יחזיקו" את עצמם -- ולכן האפשרות היחידה היא להפוך אותם מהר ככל האפשר לעצמאיים מבחינה כלכלית.

בנוסף, קיום קונצנזוס רחב סביב חיוניות קליטת העלייה הופך את 'קליטת העלייה' לנושא חשוב בסדר היום הלאומי, ומאפשר תמיכה חברתית ופרלמנטרית רחבה לצעדים חריגים לצורך קידום מטרה זאת.

לעומת זאת, היחס לשילוב החרדים בכלכלת ישראל שונה ואולי גם הפוך. מאחר ובמשך עשרות שנים – כתוצאה מהסדרים והחלטות פוליטיות שונות – הושג סטטוס קוו שהבטיח רמת חיים כמעט סבירה לקהילה החרדית בלי לפגוע קשה מדי ברמת החיים של משלם המיסים -- שילוב חרדים בשוק העבודה לא קיבל עדיפות עליונה ובודאי לא נתפס כאלטרנטיבה היחידה. נכון, רבים רואים את הסטטוס קוו הנוכחי כאלטרנטיבה לא טובה, אך מוכנים "להמשיך לחיות עם זה".

מצב כזה אינו מעודד פתרונות כלליים וארוכי טווח, אלא דוחף לכיוון החלטות זמניות ו"פוליטיות" שנותנות מענה לבעיות יומיומיות ובכך רק מסבכות את המצב.

מטרת המסמך הזה – להציע תכנית מדינית-אסטרטגית המציגה את אתגר שילוב החרדים במודל אסטרטגי של קליטת עלייה. המשמעות העיקרית של מודל זה היא יצירת מצב שבו למדינה אין אלטרנטיבה לאי-שילוב רוב הקהילה החרדית בשוק העבודה.

עיקרי התכנית

קיימים מודלים רבים המתארים תהליך של קליטת מהגרים בכלל וקליטת עולים בפרט. ניתן להצביע על מספר תכונות שהבטיחו את ההצלחה של קליטת גלי עליה ורצוי שיאפיינו גם תהליך של קליטת חרדים:

1. "קליטת" החרדים תעמוד כאלטרנטיבה יחידה לקובעי מדיניות.

שילוב האוכלוסייה החרדית בשוק התעסוקה תוכרז כמטרה מובילה של ממשלת ישראל. הצורך הדחוף בהעברתם למצב של אי-תלות כלכלית יהיה ברירת המחדל היחידה. כל הצעדים בקביעת המדיניות הכלכלית והחברתית ביחס לאוכלוסייה זאת ייעשו בהתאם לתרומתם למטרה זאת.

2. הממשלה תנקוט בגישה מערכתית הנותנת ביטוי לכל ההיבטים של קליטת חרדים.

לא יתכן מצב בו גופים ציבוריים שונים מנהלים מדיניות עצמאית, כל גוף לפי השקפת עולמו ולפי דרכו, כאשר המאמצים של חלק מהגופים פוגעים פעמים רבות במאמצים של גופים אחרים. כמו כן, לא יתכן מצב שבו מדיניות נקבעת כמענה לצרכים מידיים, כפי שזוהו ע"י משרד זה או אחר.

3. מדיניות קליטת חרדים תותאם לאופיו של הציבור הזה ולא יהיה שום ניסיון לשנות את אמונותיו.

כיבוד אורח החיים של הזולת הינו אחד מהעקרונות הבסיסיים בחברה הדמוקרטית וערובה להצלחה בחברה רב-תרבותית. ניסיון לכפות תרבות 'אחידה' הביא לתוצאות קשות ופגע בהצלחת קליטת גלי העליה שהגיעו ארצה בשנות החמישים. לכן, על מנת להצליח בקליטת האוכלוסייה החרדית יש להיפטר מהשאיפה לשנות אותם או "להתאים" אותם לחברה הישראלית. המטרה היא 'עם אחד' – לא 'עם אחיד'. לא מדיניות "כור היתוך" -- כי אם שותפות בין זהויות תרבותיות, למען יצירת סכום הגדול מחלקיו.

4. הממשלה תאמץ מדיניות פיסקאלית מעודדת יציאה לשוק העבודה.

- שינויים במבנה התמיכות (בהתאם להמלצות ועדת גבאי).
- תכנית ואוצ'רים – הענקת "שוברים" המזכים במימון הכשרה, או מימון חלקי של שכר עבודה.
- הטבות מס למעסיקים שיעסיקו עובדים חרדים.

5. התאמת גופים ציבוריים לצורכי האוכלוסייה החרדית.

- התאמת דרישות נציבות שירות המדינה למאפייני האוכלוסייה החרדית, כן שהמעסיק הגדול ביותר במדינה יוכל לקלוט אלפי עובדים חרדים.
- התאמת המערכת הצבאית, כך שניתן יהיה לקלוט אלפי חיילים חרדים בצה"ל.
- הרחבת מערכת השירות האזרחי לחרדים תוך שיפור המרכיב התעסוקתי בה.

6. עידוד הכשרה מקצועית ואקדמאית בקרב החרדים.

- עידוד מוסדות להכשרה מקצועית/אקדמית של חרדים – ע"י מימון מוגבר והטבות פיסקאליות.
- הכרה במבחני סאלד כשווה ערך לבגרות.
- עידוד לימודי אמ"מ (אנגלית, מתמטיקה ומחשבים) במערכת החינוך החרדית.

7. הקמת גוף מתאם ("רשות") במשרד ראש הממשלה שיהיה בעל סמכויות (גורם-העל הממלכתי לפרוייקט "קליטת העלייה" החרדית).

* * *

חרדים צעירים:

הערכת מצב ל-2011 ושלושה תרחישים ל-2021

ד"ר ראובן גל

גלעד מלאך

פרויקט "שילוב חרדים"

מוסד שמואל נאמן לחקר מדיניות לאומית

המסמך הוכן למושב מיוחד בנושא: "הגיל הנעלם במגזר החרדי", פורום קיסריה

19 ביוני 2011

אין לשכפל כל חלק מפרסום זה ללא רשות מראש ובכתב ממוסד שמואל נאמן מלבד לצורך ציטוט של קטעים קצרים במאמרי סקירה ופרסומים דומים תוך ציון מפורש של המקור. הדעות והמסקנות המובאות בפרסום זה הן על דעת המחברים ואינן משקפות בהכרח את דעת מוסד שמואל נאמן

חרדים צעירים

הערכת מצב ל-2011 ושלושה תרחישים ל-2021

ד"ר ראובן גל, גלעד מלאך

א. רקע: החברה החרדית בישראל מקום המדינה ועד היום

מבוא

החברה החרדית התגבשה עוד באירופה בתגובה לרוחות מודרניות שסחפו את הדור הצעיר להשכלה, לציונות, לרפורמה ולסוציאליזם. כחלק מתהליך של התגוננות בנתה החברה החרדית מערכת חינוכית ותרבותית המתבססת על מאפיינים אחדים: (א) שמירה קפדנית על ההלכה ונטייה להחמרה; (ב) התנגדות לתנועות המודרנה ולהשכלה כללית; (ג) התבדלות קהילתית.² בניגוד לתחזיות, החברה החרדית המשיכה להתקיים לאחר האסון שפקד אותה בזמן השואה, ומתהליך של שיקום וגיבוש מחדש שנעשה בשנות החמישים והשישים היא עברה לתהליך של ביסוס וצמיחה דמוגרפית מהירה משנות השבעים ואילך.³

בשנת 2008 מנתה האוכלוסייה החרדית בישראל 637,000 נפש, שהם כ-8.8% מכלל האוכלוסייה בישראל.⁴ מתוכם, 63.4% הם מתחת לגיל 20. על פי דוח "ישראל 2028", אם מגמות דמוגרפיות קיימות לא ישתנו שינוי דרסטי, החרדים יהיו ב-2028 יותר מחמישית מהאוכלוסייה היהודית בישראל.⁵

במדינת ישראל נוצרה מתכונת קיום חרדית ייחודית.⁶ בשל אי-רצונם של החרדים לשרת בצה"ל, ולאחר שהתברר שהלימוד בישיבות הוא המתכונת הטובה ביותר לשמירה על אורח החיים החרדי, הפכה החברה החרדית הגברית ל"חברת לומדים".⁷ חברת הלומדים מתאפיינת בכך שבמוסדות החינוך שלה נלמדים כמעט אך ורק מקצועות קודש, בייחוד בגיל התיכון. לאחריו, נשארים בוגרי מערכת החינוך שנים ארוכות בעולם הישיבות והכוללים.⁸

² פרידמן, מ' (1991). **החברה החרדית: מקורות מגמות ותהליכים**, ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל, עמ' 7-9.
³ רביצקי, א' (1997). **דתיים וחילוניים בישראל: מלחמת תרבות?**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 6-8; מישר, י', לנסקי, צ' (2000). "קצבאות הילדים והילודה בישראל", בתוך: **רבעון לכלכלה** 47 (4), עמ' 535-565; הצמיחה הדמוגרפית קשורה בפרייון גבוה אך גם בחזרה בתשובה, בעיקר בקרב הציבור המזרחי. ראו לאון, נ' (2009). **חרדיות רכה: התחדשות דתית ביהדות המזרחית**, ירושלים: יד יצחק בן צבי, עמ' 41-44.
⁴ על האומדנים השונים בדבר גודלה של האוכלוסייה ראו אצל פרידמן, י', ואח' (2011). "שיטות מדידה ואמידת גודלה של האוכלוסייה החרדית בישראל", הלמ"ס: <http://cbs.gov.il/www/publications/tec25.pdf>
⁵ ברודט, ד' (2008). "ישראל 2028: חזון ואסטרטגיה כלכלית-חברתית בעולם גלובלי", www.neaman.org.il/NeamanHeb/UploadFiles/DGallery/6321642156.pdf
⁶ על קהילות חרדיות אחרות במדינות המערב ראו אצל גונן, ע' (2000). **מהישיבה לעבודה: הניסיון האמריקני ולקחים לישראל**, ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות, עמ' 25-33; גונן, ע' (2005). **בין לימוד תורה לפרינסה: חברת לומדים ומתפרנסים בלונדון**, ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות, עמ' 26-8.
⁷ פרידמן, מ' (1991). **החברה החרדית: מקורות מגמות ותהליכים**, ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל, עמ' 87-80.
⁸ הישיבות הגבוהות הן מוסדות להשכלה תורנית על-תיכונית, ולומדים בהן גם רווקים. ואילו הכוללים הם מסגרות קטנות יותר המיועדות לגברים נשואים בלבד הנקראים "אברכים". בשנות ההיווצרות של "חברת הלומדים" פנו רוב האברכים למשרות תורניות ולמקצועות קודש (רבנים בישיבות, שוחטים, מוהלים, מלמדי תינוקות וסופרי סת"ם). לאחר ששווקים אלו הוצפו בבוגרי הישיבות התגברה תופעת הלימוד במשך שנים ארוכות בכוללים תמורת מלגת מחיה המורכבת מקצבה של משרד הדתות ומתרומות פרטיות שכל מוסד מגייס לעצמו.

המעבר לחברת לומדים בצד נורמות של יחס שלילי להשכלה גבוהה ולתעסוקה יצרו מצב חסר תקדים בעולם המערבי של חברה שבה רוב הגברים אינם שותפים במעגל העבודה. לעובדה זו יש כמובן השלכות גם על רמת החיים הממוצעת, באשר 58% מהמשפחות החרדיות חיות מתחת לקו העוני.⁹ בשל כך נאלצה החברה החרדית במשך שנים להסתמך על שלושה מקורות הכנסה עיקריים: (א) יציאת נשים לעבודה; (ב) תמיכת המדינה כחלק ממדיניות הרווחה הכללית, בצד כתמיכה ייחודית בחברת הלומדים; (ג) תרומות פרטיות מהארץ ומחו"ל.

הצורך בשינויים

בשנות השמונים והתשעים בלטו צמיחתה הדמוגרפית והתחזקותה הפוליטית של החברה החרדית. בעקבות כך נשמעו קולות גוברים בקרב **מעצבי המדיניות הציבורית** שטענו כי הישענותו של ציבור גדל והולך על תמיכת המדינה, בלי ליטול חלק פעיל במעגלי התעסוקה והשירות הלאומי והצבאי, עשויה להוביל למשבר כלכלי וחברתי.¹⁰ נשיא בית המשפט העליון בדימוס, השופט אהרון ברק, ניסח אתגר זה היטב כאשר התייחס לדחיית הגיוס של בחורי הישיבות במילים: "הכמות (גידול מספר בחורי הישיבות) עושה איכות (צורך בשינוי מדיניות)".¹¹

המשרדים העיקריים מבין משרדי הממשלה שעליהם מוטלת אחריות הטיפול בציבור החרדי הם משרד התעשייה, המסחר והתעסוקה (תמ"ת), משרד האוצר, משרד החינוך ומשרד ראש הממשלה. בזה האחרון, הוטלה האחריות לנושא החרדים על המועצה הלאומית לכלכלה, בראשותו של פרופ' יוגין קנדל. במרץ 2009 פרסמה **המועצה הלאומית לכלכלה** דו"ח העוסק בנושא התעסוקה בקרב האוכלוסייה החרדית.¹² כבסיס לדו"ח זה שימשו ההנחות הבאות:

- **קיומה של קהילה חרדית משגשגת ועצמאית הנו חלק מהותי מצביונה היהודי של מדינת ישראל, ולכן יש לפעול לשימור ולחיזוק יסודותיה, ולהימנע מכל מהלך העלול לערער יסודות אלה.**

- **העוני והתלות הגוברת של הקהילה החרדית בקצבאות ובתרומות מחלישים את הקהילה ופוגעים בחוסנה, ולכן יש לפעול לחיזוק עצמאותה ואיתנותה הכלכלית של קהילה זו, בעיקר באמצעות עידוד התעסוקה.**

- **עידוד התעסוקה בקרב הקהילה החרדית הינו נדבך מרכזי במאמץ למנוע חרפת הפערים הכלכליים והעמקת העוני בחברה בישראל.**

- **האוכלוסייה החרדית מתאפיינת ביכולת למידה גבוהה, בגישה אחראית ויסודית, ועל כן טמון בה פוטנציאל כלכלי גדול. סיוע בהשתלבות בתעסוקה איכותית ועל ידי כך במימוש פוטנציאל זה, לא זו בלבד שיתרום לאוכלוסייה החרדית עצמה, אלא אף יתרום תרומה משמעותית לשגשוגה הכלכלי של מדינת ישראל כולה.**

⁹ לוי, ח' (2009). "המגזר החרדי: העצמה תוך שילוב בתעסוקה", ירושלים: המועצה הלאומית לכלכלה: www.pmo.gov.il/NR/rdonlyres/1A80BB40-DB3E-40C4-8B4D-0E9A2796988/0/UltraOrtodox_Employment_NEC_final.pdf

¹⁰ ראו בנק ישראל (2008). **דו"ח בנק ישראל 2007**, ירושלים: בנק ישראל, עמ' 305-308.

www.bankisrael.gov.il/deptdata/mehkar/doch07/heb/summ07h.htm#part8. כמו כן ראו מגוון מקורות שעוסקים בכך עוד בשלהי שנות התשעים ותחילת שנות ה-2000: שיפר, ו' (1998). **מערכת החינוך החרדי בישראל: תקצוב, פיקוח ובקרה**, ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות; מישר ולנסקי, לעיל הערה 2, שם; בן-דוד, ד' (2002). **אי שוויון וצמיחה בישראל**, תל אביב: המרכז לפיתוח ע"ש ספיר ליד אוניברסיטת תל-אביב.

¹¹ בג"ץ 86/910 **רסלר נ' שר הבטחון**, פ"ד מב 441 (2), עמ' 503.

¹² חגי לוי, **המגזר החרדי: העצמה תוך שילוב בתעסוקה**. המועצה הלאומית לכלכלה, משרד ראש הממשלה, מרץ 2009.

הצורך בשינויים נבע גם **מתוך החברה החרדית**. התגוונות החברה החרדית וצמצום מקורות ההכנסה הקשורים בתשלומי ההעברה הביאו ליוזמות פנים-חרדיות שמטרתן למצוא פתרונות השכלה ותעסוקה לחרדים אשר אינם מעוניינים או יכולים להמשיך בלימודי הכולל.¹³ למעשה, יש להודות בכך שהדחיפה העיקרית לשינוי באה מתוך הקהילה החרדית עצמה – הן בצורת יוזמות וארגונים שהתפתחו בתוכה והן בזכות גישה "מתירה" יותר בה החלו לנקוט, בהדרגה ובזהירות רבה, מנהיגיה ורבניה של העדה החרדית.

במקביל, החל להתפתח בציבור הישראלי **שיח ערני** ביחס לשילובם של החרדים בחברה הרחבה. שיח זה מוצא ביטוי בתקשורת, בכנסת, בעמותות אזרחיות, בבית המשפט העליון, בבלוגים שונים באינטרנט, כמו גם בפשקווילים על קירות שכונות חרדיות. **אין חולק על הצורך בשינויים**. עיקר המחלוקת הוא לגבי אופן יישומו, על הדרך בה יש לבצע את מדיניות השינויים: האם בהדרגה – או ב"מהפך"; בלחץ – או במתינות; האם בכפייה – או בשיתוף פעולה.

הגישה המועדפת בעינינו לקידום שינויים בחברה החרדית היא **להאיץ את שילובה של האוכלוסייה החרדית במעגל התעסוקה הרחב ולשפר משמעותית את מצבה הכלכלי – וזאת, מבלי לפגוע באופייה המיוחד**.¹⁴

ב. האתגר הכלכלי-חברתי שקשור בגידול החברה החרדית: מוקד צעירים

ככלל, סמוך לגיל 18 בחורים חרדים מתחילים ללמוד בישיבה גבוהה, לאחר שבגיל התיכון למדו בישיבה קטנה. לאחר הנישואין, המתרחשים בדרך כלל בשנות ה-20 המוקדמות לחייהם, עוברים האברכים החרדים ללמוד ב"כולל", ולימודים אלו עשויים להימשך שנים רבות. בניגוד לציבור הכללי, אין אצל החרדים צומת הדומה לסיום הצבא שמחייב את הצעיר החילוני או הדתי לבחון את המשך דרכו המקצועית. בשל כך, לטעמנו, המושג צעירים, בכל הקשור לחרדים, צריך לכלול קבוצה רחבה יותר מגילאי 18-22 (כהגדרה המקובלת בד"כ בעת דיון ב"צעירים"; ר' פורום קיסריה 2021), ואנו נתייחס בהמשך לגילאים 20-29.

כפי שהוזכר, קצב הגידול של האוכלוסייה החרדית הינו גבוה ומהיר. כתוצאה מכך שיעורם של הצעירים החרדים הוא תמיד עוד גבוה יותר משיעור החרדים בכלל באוכלוסייה, ואף קצב גידולו היחסי גבוה יותר. ניתן לראות זאת בבירור בשקף הבא:

¹³ לופר, י" (2003). **מפנה בחברה החרדית: הכשרה מקצועית ולימודים אקדמיים**, ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות, עמ' 49-60; כהן, ב' (2005). **מצוקה ותעסוקה בחברה החרדית: מבט מבפנים**, ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.

¹⁴ גל, ר', זטקובצקי, א' (2010). **מפת דרכים לתוכנית לאומית להאצת שילוב האוכלוסייה החרדית בכלכלה הישראלית**, חיפה: מוסד שמואל נאמן והטכניון.

גידול האוכלוסייה החרדית*

2021	2009	1990	
16%	9%	5%	שיעור החרדים מכלל היהודים
22%	13.5%	6%	שיעור החרדים בגילאי 20-29

*הנתונים לאורך המצגת הינם עיבוד של
נתוני הלמ"ס

גם הפערים בין החברה הכללית לחברה החרדית בולטים במיוחד בגיל "הצעירים". החברה החרדית מתאפיינת בשיעורים נמוכים של **משרתים בצבא**, של **לומדים** במוסדות אקדמיים ושל השייכים **לכוח העבודה**. הפערים בולטים ביותר בהשוואה בין **הגברים** (ראה טבלה להלן), אך גם שיעור הנשים החרדיות בלימודים אקדמיים ובתעסוקה נמוך מן המקובל בחברה הכללית.

על פי הסקר החברתי של הלמ"ס לשנת 2009, שיעור החרדים בגילאים 20-29 ששירת בצבא עומד על 5%, ואילו בקרב הציבור החילוני השיעור עומד על 88%. כמו כן שיעור הלומדים במוסדות אקדמיים או בעלי השכלה גבוהה בציבור החרדי (גברים ונשים כאחד) עומד על 11%, לעומת 42% בקרב הציבור החילוני. הפער מתבטא גם בשיעור המשתתפים בכוח העבודה: 49% בלבד מן האוכלוסייה החרדית, לעומת 70% בקרב הציבור החילוני.¹⁵

מוקד הפערים בתחום התעסוקה הוא בקרב הגברים. שיעור הנשים החרדיות בגילאי 20-29 שאינן בכוח העבודה עומד על 28% לעומת 24% בקרב נשים שאינן חרדיות. לעומת זאת בקרב הגברים החרדים 72% אינם בכוח העבודה לעומת 35% בקרב גברים שאינם חרדים.

הפערים באים לידי ביטוי גם בהיקף העבודה, תחומי התעסוקה וגובה השכר. 50% מהעובדים החרדים בגילאי 20-29 עובדים פחות מ-35 שעות בשבוע. בקרב ציבור חילוני בגילאים אלו רק 26% עובדים בהיקף דומה. 80% מהעובדים בגילאים 20-29 במגזר החרדי מרוויחים עד 5,000 שקל ברוטו, ואילו במגזר החילוני מרוויחים סכום זה 48% בלבד מן העובדים בגילאים אלו. אפשר גם לראות את התמקדותו של המגזר החרדי בתחום החינוך: 48% מקרב החרדים עוסקים בענף החינוך, לעומת 5% בלבד בקרב ציבור חילוני בגילאים אלו. העיסוק בחינוך בולט במיוחד אצל הנשים החרדיות: 57.5% מהן עוסקות בתחום זה, לעומת 10% מן הנשים שאינן חרדיות.

¹⁵ הנתונים הם עיבוד שלנו מתוך הסקר החברתי של הלמ"ס, 2009. כך גם הנתונים בהמשך סעיף זה: <http://surveys.cbs.gov.il/Survey/survey.htm>

ג. מסלולים חדשים בתחומי הצבא, ההשכלה והתעסוקה

בשנות התשעים ובעשור הראשון של שנות ה-2000 נוצרו מגוון מסלולים ייעודיים עבור החברה החרדית בתחומי **השירות הצבאי והאזרחי, ההשכלה האקדמית והתעסוקה**. מסלולים אלו מבטאים "הסדריות חדשה" ביחסי המדינה והחרדים, שעניינה שילוב החרדים בתעסוקה בלי לפגוע באוטונומיה שלהם. בצד הסדרים אלו עודדה המדינה יציאה לעבודה גם באמצעות הפחתה בתשלומי ההעברה, והקיצוץ הבולט ביותר התרחש בתחום קצבאות הילדים. תוצאת ההסדרים החדשים היא שלפני בחור או אברך חרדי בתחילת שנות ה-20 לחייו עומדים כיום כמה מסלולים אפשריים נוסף על המסלול של לימוד ממושך בכולל.

צבא ושירות אזרחי

פסילת הסדר דחיית השירות של בחורי הישיבות הובילה להקמת "הוועדה לגיבוש ההסדר הראוי לגיוס בני ישיבות" (שנודעה כ"ועדת טל"),¹⁶ ובהמשך – לחוק "דחיית שירות לבחורי ישיבות שתורתם אומנותם", התשס"ב, 2002. חוק זה אפשר הקמת מסלול לשירות אזרחי עבור המגזר החרדי. עוד קודם לכן החל לפעול מסלול צבאי ייחודי שנקרא "הנח"ל החרדי". במסלול זה משרתים כיום קרוב ל-1,000 בחורים (חלקם נשרו מלימודיהם בישיבות). לאחר שהוועדה לכינון שירות לאומי-אזרחי בישראל (שנודעה כ"ועדת עברי") עסקה באופן שבו יקודם השירות האזרחי, ומשרד הרווחה חתם על התקנות הנדרשות, הוקמה ב-2007 מנהלת השירות האזרחי-לאומי. צעד זה אפשר את יישומו של חוק טל.¹⁷ אברכים חרדים החלו להיכנס למסלול החל בראשית 2008, וכיום (תחילת 2011) משרתים בו יותר מ-1,600 חרדים. בד בבד, פתח צה"ל מסלולים מקצועיים המיועדים לחרדים נשואים, המכונים "מסלולי שח"ר" (שילוב חרדים). ישנם מסלולים כאלו בחילות האוויר, המודיעין, הים, הלוגיסטיקה, התקשוב ובפיקוד העורף, ובסך הכול משרתים בהם כיום כ-1,000 חרדים.

השכלה אקדמית

למן שנת 1998 נעשו ניסיונות ראשונים לשלב סטודנטים חרדים במסגרות לימודים ייעודיות, ובהן תכנית מיוחדת לסטודנטים חרדים לעבודה סוציאלית באוניברסיטת בר-אילן, תכניות ללימודי מנהל עסקים בטורו קולג', ותכניות לראיית חשבון ומקצועות טכנולוגיים במסגרת מכון נוה ומכללת לוסטיג כשלוחות של מכון לב. ניסיונות אלו קיבלו תמיכה כבדת משקל כאשר בשנת 1999 קיבלה המועצה להשכלה גבוהה החלטה שלפיה תוקם מכללה חרדית שתתופעל על ידי עמותה חרדית ותכניה וההוראה בה יהיו באחריות מוסד אקדמי מוכר. החלטה זו הביאה בתוך שנים ספורות להקמת המכללה החרדית בבני ברק, המכללה החרדית בירושלים, הקמפוס החרדי של מכללת קרית אונו ומוסדות נוספים. מוסד נוסף המאפשר, בקלות יחסית, לימודים אקדמיים לחרדים הוא האוניברסיטה הפתוחה, על שלוחותיה. ואולם, נכון לעת הזו, אין כמעט

¹⁶ "דוח הוועדה לגיבוש ההסדר הראוי בנושא גיוס בני ישיבות בראשותו של השופט צבי טל", 1999-2000: www.knesset.gov.il/docs/heb/tal.htm

¹⁷ "דוח הוועדה לכינון שירות לאומי-אזרחי בישראל בראשותו של האלוף (במיל') דוד עברי": www.most.gov.il/Departments/NCS/lvry2005.htm

למצוא סטודנטיות וסטודנטים חרדים באוניברסיטאות 'הרגילות' – חיפה, ת"א, ב"ש, העברית בי-ם והטכניון. הסיבה העיקרית לכך היא העדרם של "סידורים" מיוחדים (הן מבחינת הפרדת גברים-נשים, מזון וכד' והן מבחינת ליווי ותמיכה אינטנסיביים בלימודים עצמם) במוסדות אלו. הנסיונות הספוראדיים שנעשו פה ושם (כדוגמת הנסיון עם שתי מכינות בטכניון) העידו, בתוצאותיהן הדלות, על העדר היערכות נכונה.

בסך הכול עומד כיום מספרם של החרדים הלומדים במוסדות השכלה אקדמיים על כ- 6,000 סטודנטים¹⁸ – זאת, בהשוואה לכ-300,000 סטודנטים לא חרדים בישראל.

הכשרה מקצועית

היוזמה הראשונה להכשרה מקצועית ייעודית לחרדים באה מתוך החברה החרדית עצמה, עם הקמת "המרכז החרדי להכשרה מקצועית" בירושלים, בשנת 1996. מרכז זה חרת על דגלו הכשרה מקצועית בתחומים כלליים ולא רק במקצועות המזוהים מסורתית עם הציבור החרדי. בד בבד עם הקמת המרכז החל משרד העבודה והרווחה (ובהמשך משרד התמ"ת) לבנות מסלולים נפרדים להכשרה מקצועית לחרדים. בשנת 2000 הצטרף ארגון הגיוינט כגוף מפעיל של הקורסים הללו, ולאחר שנים אחדות (2005) הוקמה מסגרת משותפת למשרד התמ"ת ולגיוינט בשם "תנופה בתעסוקה" (תב"ת), שבמסגרתה מופעלות כמה תכניות ייעודיות לחרדים. תכניות אלו כוללות הכשרות חלופיות ללימודי הוראה בסמינרים לנשים, מרכזי השמה (מ.פ.ת.ח.) וסיוע לזימות עסקית של חרדים ("ברכה בעסקים"). בתכניות תב"ת השתתפו בשנים 2005-2010 יותר מ-20,000 חרדים.

קיצוץ בקצבאות

התכנית הכלכלית של ממשלת ישראל בשנת 2003 (בהנהגתו של בנימין נתניהו כשר האוצר דאז) כללה קיצוץ נרחב בקצבאות הילדים. השינוי הבולט ביותר היה מעבר לקצבאות אוניברסליות (בשיעור דומה לכל ילד) וביטול הבחנה שלפיה הקצבה למן הילד הרביעי ואילך גבוהה במידה רבה מן הילד הראשון.

משפחה עם 8 ילדים קיבלה בסוף שנות התשעים קצבה בגובה של 3,800 שקל. בעקבות תיקון בחוק ביוזמת ח"כ הלפרט בשנת 2000 עלתה הקצבה לזמן קצר ל-4,800 שקל, אך בשנת 2003, כאמור, קוצצו הקצבאות בשיעור ניכר: נכון לשנת 2011, משפחה שכל 8 ילדיה נולדו לפני התיקון תקבל 2,650 שקל, אך אם ילדיה נולדו לאחר מאי 2003, היא תקבל 1,600 שקלים בלבד. השינוי בולט אפוא במיוחד בכל הנוגע לזוגות צעירים חרדיים, שכן הקצבה לילדים שנולדו לאחר מאי 2003 נמוכה לאין ערוך. המשפחות החרדיות הצעירות כבר אינן יכולות להסתמך על קצבה גבוהה כפי שהייתה להוריהם או לאחיהם הגדולים.

השפעותיה של התוכנית הכלכלית הזו, גם אם לא היו דרמטיות, הצביעו בכ"ז על יכולתה של 'המדינה' לחולל תזוזה בתחום ההשתתפות בכוח העבודה: דו"ח בנק ישראל (2008)¹⁹

¹⁸ ראו בנק ישראל (2011). דו"ח בנק ישראל 2010, ירושלים: בנק ישראל, עמ' 188-191.
www.bankisrael.gov.il/deptdata/mehkar/doch10/heb/p5.pdf

¹⁹ מתוך דו"ח בנק ישראל (2008) פרק ח': סוגיות במדיניות הרווחה.

מציין במפורש כי "בשנתיים האחרונות הסתמן מפנה באוכלוסייה החרדית : תוכניות מיועדות לעידוד התעסוקה במגזר החרדי יחד עם קיצוץ ניכר בתשלומי ההעברה פעלו להגדלת שיעורי ההשתתפות והתעסוקה בקרבם (בעיקר בקרב הנשים) ותרמו בשנים 2006 ו-2007 לירידה ניכרת של תחולת העוני ושל עוצמתו. " (עמ' 301).

ועוד: "צמצום תשלומי ההעברה המיועדים לאוכלוסיות החלשות, ובכללן קצבאות הילדים למשפחות גדולות, וכן יתר הקפדה, כנדרש, על הקריטריונים לקבלת גמלה של הבטחת הכנסה... צעדים אלו תרמו גם להגדלת שיעורי ההשתתפות והתעסוקה של האוכלוסיות החלשות" (עמ' 296).

ד. התפתחויות חדשות: 2010-2011

ממשלת ישראל הנוכחית, בדומה לממשלות קודמות, ממשיכה במהלכים לשילוב חרדים בתעסוקה. היא אף קבעה מתווה לפתרון בעיית תשלומי "הבטחת הכנסה" לחרדים, לאחר שבית המשפט העליון קבע שהם אינם חוקיים, ובמענה ללחץ ציבורי עיקש שלא להחזירם בדרכים אחרות. ממשלת ישראל נקטה בשנים 2010-2011 בארבעה צעדים עיקריים לשילוב חרדים בחברה ובתעסוקה:²⁰

1. **הגבלת קצבת "הבטחת הכנסה"**. למן שנת 2011 אברכים חרדים יכולים לקבל את קצבת "הבטחת הכנסה" במשך עד 5 שנים. כמו כן החליטה הממשלה שהסכום שיוקדש לקצבה זו לא יעלה אף אם יעלה מספר האברכים הזכאים לו.
2. **הורדת גיל הפטור משירות צבאי**. בתחילת 2011 הופנו כל בני הישיבות מעל לגיל 28, ואף הצעירים מהם – אם יש להם 3 ילדים ויותר – למערך המילואים ובכך, למעשה, קיבלו פטור משירות סדיר. מהלך זה שינה באופן משמעותי את גיל הפטור משירות צבאי (שעמד עד אז על 35, תלוי במספר הילדים) והקטין משמעותית את מספר החרדים המצויים בחזקת "תורתם אומנותם" ומנועים, משום כך, לעבוד.
3. **הורדת גיל יכולת הפנייה לשירות אזרחי**. מתחילת 2011 יכולים לפנות לשירות אזרחי (ביטחוני) גם צעירים בני 22 ויותר, ללא ילדים.
4. **יצירת מעמד של "חצי אברך"**. בהתאם להחלטת שר החינוך, למן שנת 2011 אפשר להמיר את מעמד האברך במעמד של "חצי אברך". מעמד זה מאפשר ללמוד בכולל 17 שעות בשבוע בלבד ולקבל מחצית מן ההקצבה החודשית לאברך. יתרת הזמן עשויה להיות פנויה לתעסוקה.

השוואת הנתונים בשלושת המסלולים המדוברים – שירות צבאי ואזרחי, לימודים אקדמיים ותעסוקה (באמצעות מרכזי תעסוקה) -- בין השנים 2005 ו-2010 מצביעה, אכן, על 'קפיצה' משמעותית: כאשר מתמקדים רק על גברים, בקבוצת הגיל 29-20, הגידול במספר

²⁰ להרחבה על מהלכים אלו ראו את נייר העמדה של מר חגי לוי, "מדיניות הממשלה בעניין שילוב המגזר החרדי בכלכלה ובחברה בישראל", בחוברת זו.

המשרתים בצה"ל ובשא"ל הוא יותר מפי שלוש; ההצטרפות לאקדמיה עלתה ב- 80%; והכניסה לתעסוקה דרך מרכזי מ.פ.ת.ח. (שנפתחו רק ב-2006) הגיעה תוך 4 שנים ל-2,000.

ה. הערכת התפתחויות

שתי ועדות ציבוריות, האחת בשנת 1998 והשנייה בשנת 2003, ניסו להתמודד עם בעיות יסוד של החברה הישראלית הרב-תרבותית. האחת, **ועדת טל**, התמודדה עם אי-שירותם של בחורי ישיבות בצה"ל והציעה פתרונות שנועדו להביא ליתר שוויון בחלוקת הנטל בין האוכלוסיות בישראל.²¹ הוועדה השנייה, **ועדת דברת**, ניסתה להביא לשוויון מהותי יותר ולרפורמה מקיפה בתחום החינוך.²² אחת ההמלצות החשובות ביותר שלה - הקריאה להכניס לבתי הספר החרדיים "לימודי ליבה" - נתקלה בהתנגדות עזה בקרב הציבור החרדי.

כאמור לעיל (סעיף ג), נכון לשנת 2011 מסלול השירות האזרחי שהומלץ על ידי ועדת טל התפתח למסלול שמשרתים בו יותר מ-1,500 חרדים ונוספו אליהם עוד כ-2,500 חרדים במסלולי שחי"ר בצבא ובנח"ל החרדי. לעומת זאת בתחום לימודי הליבה בהם עסקה ועדת דברת לא חלו שינויים. החידוש היחיד היה החרגה מפורשת בחוק של מוסדות חרדיים על-יסודיים מן הצורך בלימודי ליבה.

להבנתנו, הניתוח של ועדת דברת היה מדויק: הקושי של גברים חרדים להשתלב בחברה ובמשק, ראשיתו בהיעדר לימודי היסוד בבית הספר ובתיכון. פתרונות התערבותיים בגיל מבוגר יותר לא יכולים להדביק את הפערים שנוצרו בין החרדים לקבוצות האחרות. אולם, לדעתנו, הפתרון שהציעה ועדת דברת לא היה יישומי, שכן הוא לא הביא בחשבון את מידת המסוגלות של החברה החרדית לעכל שינויים דרמטיים כל כך.

²¹ "דוח הוועדה לגיבוש ההסדר הראוי בנושא גיוס בני ישיבות" (2000).

²² "התוכנית הלאומית לחינוך/ כוח המשימה הלאומי לקידום החינוך בישראל", יו"ר שלמה דברת (2005).

התוכניות אותן מנינו לעיל - צבא ושירות אזרחי, אקדמיה והכשרה מקצועית - הצליחו להתממש משום שהן איפשרו (ולא חייבו, או נאכפו) לאוכלוסיית הצעירים החרדים ליטול חלק במסלולי השתלבות עפ"י בחירתם ובהתאם לקצב שלהם. גם תהליך פיתוחם של מסלולים אלו נעשה באורח הדרגתי ומתמשך ולא במהלך מהיר וראדיקאלי.

כך למשל, ההכשרות המקצועיות והקמת המוסדות האקדמיים המותאמים לחרדים נוצרו מתוך לחץ פנימי בחברה החרדית. גם מסלולי השירות האזרחי והצבאי, אשר באו כביכול ביוזמה מלמעלה, פגשו יותר ויותר תלמידים חרדים שאינם יכולים או מעוניינים להישאר "בחברת הלומדים" וחיפשו ערוץ לגיטימי להשתחרר ממעמד "תורתם אומנותם". אף אחד מן הפתרונות הללו לא נקבע כחוק מחייב (אמנם השירות הצבאי והאזרחי מוסדרים על פי חוק טל, אך אין מדובר בחוק כופה, אלא כזה המאפשר למעוניינים בכך להשתלב בשירות במסלולים ייחודיים לחרדים).

גם את ההתפתחויות האחרונות שחלו בתחום המדיניות הציבורית בכל הנוגע לחרדים (2010-2011) יש לראות על רקע התפיסה ההסדרית החדשה, הדוגלת בשינוי מתון ותהליכי קצבת הבטחת ההכנסה הומרה בקצבה של 5 שנים, שאמורה למתן את המעבר העתידי של התלמידים למעגל העבודה הכללי או התורני. הורדת גיל הפטור נועדה לאפשר לאברכים צעירים יחסית לצאת למעגל העבודה בלי שלצבא תהיה כל תביעה אליהם, ומעמד "חצי אברך" אמור להקל על הפונים לתעסוקה בלי שיצטרכו לבטל כליל את מעמדם כלומדי תורה.

עניין נוסף שיש לייחס לו תשומת לב הוא הירידה העקבית בגיל הצעירים החרדים המבקשים להצטרף למסלולים ולהסדרים החדשים. אם בעת יצירת המסלולים גילם הממוצע של הפונים עמד על שלהי שנות ה-20, כיום הגיל הממוצע של הפונים לכל התכניות עומד על פחות מ-25. השינוי הגילאי מבטא את העובדה שיותר ויותר צעירים חרדים כיום מודעים כבר בגיל צעיר לאפשרויות השונות העומדות לפניהם וחושבים כבר בגיל 20-25 על עתידם הכלכלי והמקצועי. מגוון המסלולים יצר מצב שבו צעיר חרדי איננו ממשך ללמוד בכלל לאורך שנים רבות מתוך ברירת מחדל, אלא ניצב זמן קצר לאחר חתונתו לפני החלטה לאן לנתב את עתידו המקצועי. חלק ניכר מן הצעירים בוחרים, ואף ימשיכו לבחור בעתיד, בלימוד בכלל כעיסוק בלעדי, אך חלק אחר פונה – ואף עשוי לפנות בשיעורים גבוהים יותר בעתיד – למסלולים אלטרנטיביים. יש להדגיש כי אלו האחרונים אינם זונחים, ככלל, את העיסוק בלימודי קודש, אך עיסוק זה חדל מלהיות עבורם מחסום לפני תעסוקה ופרנסה.

ו. תרחישים לשנת 2021

בעקבות גידולה המהיר של החברה החרדית שיעור החרדים בגילאים הצעירים גבוה יותר משיעורם בכלל האוכלוסייה. לפיכך לכניסה של צעירים חרדים בגילאי 20-29 תהיה השפעה גדולה על עתיד המשק. בשנת 2009 היו צעירים חרדים 13.5% מכלל האוכלוסייה היהודית בגיל זה, ואילו בשנת 2021 צפויים הצעירים החרדים להיות 22% מכלל אוכלוסייה זו.

מבקרי "ההסדריות החדשה" טוענים שמספרי המצטרפים למסלולים החדשים אינם מדביקים את קצב הגידול של החברה החרדית. חברה זו גדלה בקצב של 5% בשנה, ולפיכך על אף כל המסלולים החדשים, שיעור החרדים שאינם משרתים בצבא ממשך לעלות, ושיעור התעסוקה של חרדים גברים אינם עולים.

לטעמנו, כאשר בוחנים הצלחה של מסלול חדש, יש לבחון בשנים הראשונות את מידת התפתחותו באופן מספרי ואיכותי, בלי קשר לשאלה עד כמה מספרים אלו יוצרים שינוי חברתי כולל. אולם כדי להעריך נכונה את מידת הצלחתם של המסלולים השונים גם בראייה הצופה פני עתיד, יש צורך להתייחס גם לשאלת גודלם באחוזים בקרב כלל החרדים בשנות ה-20 לחייהם.

להלן נשרטט שלושה תרחישים אפשריים להתפתחות המסלולים בעשור הקרוב.

1. תחזית ל-2021: סטגנציה מספרית

בתרחיש זה מספר הפונים לשלושת המסלולים לא יעלה באופן דרמטי וישאר פחות או יותר בקצב הקיים. גם כיום רוב הפונים למסלולים אלו אינם שייכים ל"ליבה" החרדית, זו המאופיינת בהתנגדות פנימית לשינוי אורח החיים של חברת הלומדים. תמיכת המדינה בלומדי התורה מצד אחד ויכולת ההשתכרות הנמוכה מצד שני ימשיכו לגרום לכך שרוב מוחלט של הגברים החרדים ימשיכו ללמוד שנים ארוכות בישיבה ובכולל.

בהתקיים תרחיש זה, שיעור הגברים החרדים הצעירים בגילאי 20-29 המשתתפים בכוח העבודה יוסיף לרדת ויגיע לשיעור של 17%. בגלל משקלם הגובר של הצעירים החרדים שיעור המשתתפים בכוח העבודה של כלל הגברים הצעירים בישראל ירד ב-2021 מ-60% (השיעור הנוכחי) ל-54.5%.

להערכתנו מידת הסבירות של התקיימות תרחיש זה נמוכה, בעיקר בשל הלחץ הגובר בתוך החברה החרדית לכניסה למעגל העבודה, ובשל התפתחותם המהירה של המסלולים החדשים בשנים האחרונות.

2. תחזית ל-2021: עלייה מתונה בהתאם לקצב הגידול של החברה החרדית

בתרחיש זה מספר הפונים למסלולים השונים ימשיך לעלות בהתאם לקצב הגידול של החברה החרדית (5% בשנה). התפתחות זו תבטא מצב שבו בחלקים ה"פתוחים" יותר בחברה החרדית יתבססו המסלולים החדשים כלגיטימיים, לעומת חלקיה השמרנים שבהם היא עדיין תיתפס כלא רצויה וכפתרון של "בדיעבד".

בהתקיים תרחיש זה, שיעור הגברים החרדים הצעירים בכוח העבודה לא ישתנה – 28%. עם זאת, בשל הגידול בשיעור הגברים החרדים בכלל האוכלוסייה, ירד שיעור התעסוקה של כלל הגברים הצעירים בישראל מ-60% ל-57%.

לדעתנו ישנה סבירות בינונית להתקיימות תרחיש זה. רוב התכניות החדשות עדיין לא פרצו לליבת החברה החרדית, וההתייחסות הרווחת כלפי גברים הפונים להשכלה או לתעסוקה עדיין אינה אוהדת. כמו כן קשיים בהשמה של בוגרי המסלולים החדשים עשויים לפגוע באטרקטיביות של מסלולים אלו.

3. תחזית ל-2021: עלייה מהירה מעבר לקצב הגידול של החברה החרדית

בתרחיש זה מספר הפונים למסלולים השונים ימשיך לעלות בקצב מהיר (כ-10% בשנה במשך עשור). תרחיש זה יתממש אם תתפתח לגיטימציה פנים-חרדית גבוהה לשירות אזורי או צבאי

וללימודים אקדמיים והכשרה מקצועית. בהינתן מצב זה, רוב בחורי הישיבות יפנו – לאחר כמה שנות לימודים בישיבה ובכולל – להשתלבות חברתית ותעסוקתית, ומיעוטם ימשיך ללמוד בכולל שנים רבות.

בהתקיים תרחיש זה, שיעור הגברים החרדים בכוח העבודה בגילאי 20-29 יעלה מ-28% ל-51%. כתוצאה מכך שיעור התעסוקה של כלל הגברים הצעירים בישראל ישמור על יציבות ואף יעלה במעט מ-60% ל-61.3%.

לדעתנו ישנה סבירות גבוהה לאפשרות זו, אם כי היא תלויה בכמה גורמים. היא עשויה להתממש רק אם השינויים ביחס של החברה החרדית לתעסוקת גברים יעמיקו. היא גם תלויה במידת התמיכה של המדינה במסלולים החדשים ובפיתוח מסלולים נוספים שעליהם נעמוד בפרק הבא.

ריכוז של שלושת התרחישים מופיע בטבלה הבאה:

תרחישים אפשריים ל-2021

גברים חרדים בגילאי 20-29	תרחיש א: מספר דומה של חרדים במסלולים	תרחיש ב: עלייה של 5% בשנה במסלולים	תרחיש ג: עלייה של 10% בשנה במסלולים
חרדים צעירים במסלולים חדשים	6,000	10,250	17,100
שיעור חרדים המשתתפים בכוח העבודה	17%	28%	51%
שיעור גברים צעירים בישראל בכוח העבודה	54.5%	57%	61%

המאמץ הציבורי והממשלתי צריך להיות, כמובן, למימוש התרחיש השלישי. ואולם, כדי שתרחיש זה יקרב, חייבים להתקיים שני תנאים עיקריים: ראשית, שהשינויים ביחס של החברה החרדית לתעסוקת גברים יתחזקו ויעמיקו; ושנית, מחויבות מלאה ונחושה של המדינה במסלולים החדשים ובאימוץ שורה של המלצות אסטרטגיות.

ז. המלצות אסטרטגיות

בתחום החינוך העל-יסודי

א. יש מקום (וגם סבירות גבוהה להצלחה!) להוספת לימודי יסוד (אמ"מ – אנגלית, מתמטיקה, מחשבים) בגיל התיכון, לצעירים חרדים המעוניינים בכך. על פי ניסיון העבר,

אין לכפות לימודים אלו על כלל החברה החרדית ויש 'לרדת' בשלב זה מהדרישה להכנסת לימודי ליבה'.

- ב. יש למצוא דרכים לתמרוץ כספי של **ישיבות תיכוניות חרדיות**, קיימות וחדשות, שבשל עלות הלימודים הגבוהה רק חרדים ממעמד בינוני-גבוה יכולים ללמוד בהן.
- ג. יש לפתוח **מסלולים לא פורמליים** להרחבת השכלה כללית או הכנה לבגרות, שיפעלו בקרב צעירים חרדים המעוניינים בכך, ויתקיימו מעבר לשעות הלימודים בישיבות הקטנות, בשעות הערב ובחופשות.
- ד. יש להעלות את רמת מבחני "החוף" ("מבחני סולד") לרמה של בחינות הבגרות ולאחר מכן להכיר בהם כאקוויולנטיות לתעודת בגרות.

בתחום ההשכלה הגבוהה

- א. הקמת **מכינה אקדמית כלל-אוניברסיטאית**.
- ב. בניית **תכניות המשך לתואר ראשון** עבור **נשים** הלומדות תכניות חלופיות בסמינרים, או לחילופין -- פתיחת אפשרות לתחילת הלימודים לתואר ראשון במסגרת **הסמינרים**;
- ג. פתיחת **האוניברסיטאות הרגילות** (תל אביב, חיפה, ירושלים, באר שבע, טכניון ועוד) לפני סטודנטים חרדים, באמצעות הקמת "**מעטפת תמיכה**" מותאמת לאוכלוסיה זו.
- ד. פתיחת דרכים אלטרנטיביות **למימון לימודים**, ובהן תכנית פר"ח ומתן הלוואות ארוכות טווח, כולל **מימון מודולארי** (באמצעות 'שוברים').
- ה. העדפה מוצהרת ומעשית (באמצעות מימון ותמיכות) למקצועות **מוטי תעסוקה** ובמיוחד למקצועות **טכנולוגיים, רפואה והנדסה**.

בתחום השירות הצבאי והאזרחי

- א. הצבת **יעדים מספריים** במונחי **תרחיש ג'** לעיל, הן בצה"ל והן בשא"ל.
- ב. הרחבה משמעותית של מרכיב **ההכשרה וההכנה התעסוקתית** – בעיקר בשא"ל.
- ג. פתיחת מסלול **עתודה טכנולוגית-אקדמית** לחרדים בצה"ל.

בתחום התעסוקה

- א. יש לעבור במהירות ובנחישות ל**יישום ההמלצות** בנושא זה שהוכנו ע"י **הוועדה לבחינת מדיניות תעסוקה-2010** ("ועדת אקשטיין" - תמ"ת בשיתוף עם מל"כ במשרד רה"מ ובנק ישראל).
- ב. **ארגון המידע** הקיים על אפשרויות הלימודים והתעסוקה **תחת קורת גג אחת**. יש לפתח את מרכזי התעסוקה לחרדים הקיימים היום למרכזים מקצועיים המספקים הן **מידע תעסוקתי**, הן **איבחון והכוונה מקצועית** (לתעסוקה וללימודים) והן **מידע וייעוץ ללימודים אקדמיים**.
- ג. הקמת **גוף ייעודי במשרד ראש הממשלה** אשר יפקד על **תיאום** הפעולות המבוצעות ע"י הגופים השונים וכן על **בחינה ובקרה** מתמדת של נושא שילוב החרדים בתעסוקה.

את מכלול הצעדים הקיימים והמוצעים יש להפעיל באופן מבוקר, תוך שיתוף פעולה ומבלי ליצור עימות או התנגדות עם מנהיגות הציבור החרדי. התוצאה יכולה להועיל לצעירים חרדים רבים המעוניינים בשיפור רמת חייהם ובהשתלבות בחברה הישראלית – אך מבלי לפגוע באורח חייהם החרדי. רק באופן כזה ניתן יהיה להביא לשגשוגה של כלל החברה הישראלית והמשק בישראל.

*

*

*

מיפוי מוסדות אקדמיים בישראל המותאמים לציבור החרדי

ערך
איליה זטקובצקי

צוות "שילוב חרדים"
מוסד שמואל נאמן

ינואר 2012

אין לשכפל כל חלק מפרסום זה ללא רשות מראש ובכתב ממוסד שמואל נאמן מלבד לצורך ציטוט של קטעים קצרים במאמרי סקירה ופרסומים דומים תוך ציון מפורש של המקור. הדעות והמסקנות המובאות בפרסום זה הן על דעת המחברים ואינן משקפות בהכרח את דעת מוסד שמואל נאמן

כללי

רכישת השכלה גבוהה הנה הדרך הטובה להשתלב במשרות בכירות במשק. האמירה הזאת נקלטת יותר ויותר בקרב הציבור החרדי בישראל והעליה המתמדת במספר הסטודנטים החרדים מעידה על כך.

מוסדות אקדמיים שמעוניינים לקלוט את הזרם ההולך ומתגבר של סטודנטים חרדים נאלצים לתת מענה לדרישותיהם המיוחדות. הדרישות הללו נובעות מהרקע המיוחד של הסטודנטים – לחלק ניכר מהם אין ידע התחלתי במקצועות היסוד; ממאפייניהם החברתיים – רבים מהם נשואים וחייבים לדאוג לפרנסת משפחתם; מהשקפת עולמם הדתי – מעטים מוכנים ללמוד בכיתות מעורבות; ועוד ועוד.

כתוצאה מכך, הוקמו מסגרות מיוחדות המותאמות לסטודנטים חרדים. מסמך זה מרכז נתונים על מסגרות האלה ועל המוסדות בהם מופעלות המסגרות האלה.

נכון להיום קיימות מספר מסגרות עיקריים המותאמות לציבור החרדי. להלן הפירוט:²³

מכללות "פלטפורמה" גוף מסגרת המשמש אכסניה למוסדות אקדמיים מוכרים, המעניקים את התואר מטעמם. בשנת הלימוד תשע"ב (2011/12) רשומים במסגרות אלה כ- 1,300 גברים וכ- 800 נשים. בקטגוריה זו נכללים: מכללה חרדית בני ברק (מבח"ר) והמכללה החרדית ירושלים.

מוסדות עצמאיים מוסדות אקדמיים ותיקים שרמתם הגבוהה הוכרה ע"י מל"ג והותר להם להעניק לתלמידיהם תארים אקדמיים. בשנה"ל תשע"ב רשומים במסגרות אלה כ- 340 גברים וכ- 1,580 נשים. בקטגוריה זו נכללים: בית הספר הגבוה לטכנולוגיה והמכללה ירושלים לבנות (בית וגן)

שלוחה חרדית במכללה פרטית מוכרת מסגרות נפרדות לחרדים הפועלות בתוך מכללות אקדמיות מעורבות ומעניקות תואר מטעמן. בשנה"ל תשע"ב רשומים במסגרות אלה כ- 1,745 גברים וכ- 1,040 נשים. שלוחות חרדיות פועלות בתוך גופים הבאים: הקריה האקדמית, מכון לנדר, המכללה האקדמית צפת, מכללה אקדמית אשקלון, מרכז אקדמי כרמל

האוניברסיטה הפתוחה לימודים עצמאיים (ללא קמפוס אחיד ובקצב הנקבע ע"י סטודנט) במסגרת התואר שמעניקה האוניברסיטה הפתוחה. בשנה"ל תשע"ב 245 גברים ו- 75 נשים בחרו באופציה זאת.

מוסדות אחרים מספר סטודנטים חרדים לומדים לא במסגרות מיוחדות, אלא כסטודנטים מן המניין במוסדות אקדמיים מעורבים. ניתן להעריך את מספרם בכ- 150 גברים וכ- 75 נשים.

בסך הכל למדו במסגרות האקדמיות השונות בשנה"ל תש"ע כ- 7,350 סטודנטים חרדים (כ- 3,780 גברים וכ- 3,570 נשים).

²³ החלוקה וההגדרות הן בהתאם למחקר של גלעד מלאך ובצלאל כהן "חרדים לאקדמיה", התאחדות הסטודנטים בישראל, 2011

מכללות "פלטפורמה"
מכללה חרדית בני ברק (מבח"ר)

מיקום : בני ברק

שנת הקמה : 2000

מספר הסטודנטים (במסלולים לתואר ובמכינה קדם אקדמית) : כ- 500 גברים, כ- 400 נשים

המסלולים המוצעים :

תואר ראשון :

- **נשים :** ריפוי בעיסוק, עבודה סוציאלית, סיעוד, הפרעות בתקשורת
- **גברים :** עבודה סוציאלית, כלכלה ולוגיסטיקה, מדעי המחשב, כלכלה וסוציולוגיה, גאודזיה

תואר שני :

- **נשים :** יעוץ חינוכי, עבודה סוציאלית, טיפול באמנות, סיעוד
- **גברים :** יעוץ חינוכי, עבודה סוציאלית, מנהל עסקים

הגופים המעניקים תארים : אוניברסיטת חיפה, אוניברסיטת בר אילן, בית הספר הגבוה לטכנולוגיה

מנכ"ל המכללה : הרב מאיר יעקובוביץ, **יו"ר המכללה :** עו"ד שלמה הלר

כתובת אינטרנט : <http://mivchar.org.il>

טלפון : 03-5785030 דוא"ל : info@mivchar.org.il

המכללה החרדית ירושלים

מיקום: ירושלים

שנת הקמה: 2000

מספר הסטודנטים (במסלולים לתואר ובמכינה קדם אקדמית): כ- 800 גברים, כ- 400 נשים

המסלולים המוצעים:

תואר ראשון:

- **נשים:** עבודה סוציאלית, הפרעות בתקשורת, מדעי החברה
- **גברים:** מדעי המחשב, כלכלה ולוגיסטיקה, עבודה סוציאלית

תואר שני:

- **נשים:** יעוץ חינוכי
- **גברים:** יעוץ חינוכי

הגופים המעניקים תארים: אוניברסיטת בר אילן, מכללת הדסה.

יו"ר המכללה: הרבנית עדינה בר-שלום, **מנכ"ל המכללה:** עו"ד אריאל דרעי

כתובת אינטרנט: <http://www.mcy.org.il>

טלפון: 02-5375000 דוא"ל: shoshi@mcyc.org.il

מוסדות עצמאיים

בית הספר הגבוה לטכנולוגיה (בג"ט)

מיקום: ירושלים (מכון לב, מכון טל, מכון נוה), בני ברק (מכון לוסטיק)
שנת הקמה: 1969, המסגרת הראשונה המותאמת לחרדים (מכון לוסטיק) הוקמה ב- 1998
מספר הסטודנטים (במסלולים לתואר ובמכינה קדם אקדמית): כ- 300 גברים, כ- 1100 נשים
המסלולים המוצעים:
תואר ראשון:

- **נשים:** (מכון לוסטיק, מכון טל) הנדסת תוכנה, מדעי המחשב, חשבונאות ומערכות מידע, ניהול ושיווק טכנולוגיה
- **גברים** (מכון לב, מכון נוה): אלקטרוניקה, הנדסת תוכנה, הנדסת תעו"נ, הנדסת תקשורת, חשבונאות ומערכות מידע, מדעי המחשב, ניהול ושיווק טכנולוגיה, פיזיקה - אלקטרו-אופטיקה, פיזיקה - הנדסה רפואית

תואר שני:

- **נשים**(מכון לוסטיק): מימון וניהול פיננסי, ניהול טכנולוגית מידע.
- **גברים**(מכון לב, מכון נוה): ניהול ושיווק טכנולוגיה, הנדסת תעו"נ.

נשיא בי"ס: פרופ' נוח דנא-פיקארד, **רקטור:** פרופ' מנחם שטיינר

כתובת אינטרנט: <http://www.ict.ac.il>

טלפון: 1-700-50-32-32 **דוא"ל:** pr@ict.ac.il

המכללה ירושלים לבנות (בית וגן)

מיקום: ירושלים

שנת הקמה: 1964

מספר הסטודנטים (במסלולים לתואר ובמכינה קדם אקדמית): כ- 40 גברים, כ- 480 נשים

המסלולים המוצעים:

תואר ראשון:

- **נשים:** תני"ך, מחשבת ישראל, תני"ך תושבי"ע, משאבי למידה, ספרות, חינוך מיוחד, הגיל הרך, מוסיקה, אנגלית, מתמטיקה, מדעי הטבע.

- **גברים:** תואר ראשון לר"מים,

תואר שני:

- **נשים:** הוראת המדעים, ניהול וארגון מערכות חינוך, הוראת תושבי"ע ומחשבת ישראל

ראש מוסדות המכללה: הרב ד"ר יהודה קופרמן, **ראש המכללה:** פרופ' דבורה רוזנווסר

כתובת אינטרנט: [/http://www.michlalah.edu](http://www.michlalah.edu)

טלפון: 1-800-20-22-26 זוא"ל: mchlalah@macam.ac.il

שלוחות חרדיות במכללות פרטיות

הקריה האקדמית אונו – הקמפוס החרדי

מיקום: אור יהודה; ירושלים

שנת הקמה: 1995 (כשלוחה של אוניברסיטת מנצ'סטר), הקמפוס החרדי הוקם ב- 2002
מספר הסטודנטים (במסלולים לתואר ובמכינה קדם אקדמית): כ- 1,400 גברים, כ- 790 נשים
המסלולים המוצעים:
תואר ראשון:

- **נשים:** משפטים, מנע"ס (התמחות בחשבונאות, מערכות מידע, שיווק, מימון)
- **גברים:** משפטים, מנע"ס (התמחות בחשבונאות, מערכות מידע, שיווק, מימון)

מנהל הקמפוס החרדי: הרב יחזקאל פוגל

כתובת אינטרנט: <http://www.ono.ac.il/> (האתר של הקריה האקדמית אונו)

טלפון: 03-5310901, 02-6235232 **דוא"ל:** yf@ono.ac.il

מכון לנדר – הקמפוס החרדי

מיקום: ירושלים

שנת הקמה: 2004, הקמפוס החרדי הוקם ב- 2009

מספר הסטודנטים (במסלולים לתואר ובמכינה קדם אקדמית): כ- 160 גברים, כ- 110 נשים

המסלולים המוצעים:

תואר ראשון:

- נשים: לימודי חינוך וחברה, מנע"ס (+ מסלול עם התמחות בחשבונאות)
- גברים: לימודי חינוך וחברה, מנע"ס (+ מסלול עם התמחות בחשבונאות)

מנהל הקמפוס החרדי: הרב דב בקשט

כתובת אינטרנט: <http://www.lander.ac.il/Content.asp?Page=campus>

טלפון: 073-2204264 דוא"ל: bakst@lander.ac.il

המכללה האקדמית אשקלון – הקמפוס החרדי

מיקום : אשקלון

שנת הקמה : 1965 (כשלוחה של אוניברסיטת בר-אילן) , הקמפוס החרדי הוקם ב- 2011

מספר הסטודנטים (במסלולים לתואר ובמכינה קדם אקדמית) : כ- 30 גברים

המסלולים המוצעים :

- מכינה לגברים

(מכינה לנשים ומסלולים אקדמיים יפתחו החל מסמסטר ב' של שנה"ל תשע"ב)

מנהלי הקמפוס החרדי : מר יעקב אפשטיין ומר חיים שון

כתובת אינטרנט : <http://www.ash-college.ac.il> (האתר של המכללה האקדמית אשקלון)

טלפון : 073-2204270 **דוא"ל :** info@yeadim.info

המכללה האקדמית צפת – השלוחה החרדית

מיקום : צפת

שנת הקמה : 1970 (כשלוחה של אוניברסיטת בר-אילן), הקמפוס החרדי הוקם ב- 2009
מספר הסטודנטים (במסלולים לתואר ובמכינה קדם אקדמית) : כ- 60 גברים, כ- 85 נשים
המסלולים המוצעים :

תואר ראשון :

- **נשים :** עבודה סוציאלית (היום כולן במכינה)
- **גברים :** כלכלה ומנע"ס

נשיא המכללה : פרופ' אהרון קלרמן

כתובת אינטרנט : <http://zefat.ac.il> (האתר של המכללה האקדמית צפת)

טלפון : 1-800-344-544 **דוא"ל :** aharonk@zefat.ac.il

המרכז האקדמי כרמל – הקמפוס החרדי

מיקום : חיפה

שנת הקמה : 2008 (כשלושה של אוניברסיטת בר-אילן) , הקמפוס החרדי הוקם ב- 2009.

בשנה"ל תשע"ב (2011/12) הקמפוס החרדי נסגר

מספר הסטודנטים (במסלולים לתואר ובמכינה קדם אקדמית) : כ- 95 גברים, כ- 55 נשים אשר מסיימים את הלימודים.

המסלולים המוצעים :

תואר ראשון :

- נשים : משפטים, מנע"ס
- גברים : משפטים, מנע"ס

נשיא המרכז האקדמי כרמל : פרופ' נחום ביגר

כתובת אינטרנט : <http://www.carmel.ac.il> (האתר של המרכז האקדמי כרמל)

טלפון : *5745 דוא"ל : Rachel_Be@carmel.ac.il

האוניברסיטה הפתוחה

מיקום: קמפוס מרכזי – רעננה; סניפים – בכל הארץ.

שנת הקמה: 1974, הקבוצה החרדית הראשונה נרשמה ב-1991.

מספר הסטודנטים (במסלולים לתואר ובמכינה קדם אקדמית): כ- 245 גברים, כ- 75 נשים

המסלולים המוצעים:

תואר ראשון:

- נשים/גברים: מגוון מקצועות במדעי הרוח, מדעי החברה, מדעים, הנדסה, לימודי שפות

תואר שני:

- נשים/גברים: לימודי דמוקרטיה, תרבות, חינוך, מנע"ס, מדעי המחשב, מחשבה ביולוגית

נשיאת האוניברסיטה: פרופ' חגית מסר-ירון

כתובת אינטרנט: <http://www.openu.ac.il>

טלפון: *3500 / 09-7782222 **דוא"ל:** infodesk@openu.ac.il

מוסד שמואל נאמן

למחקר מדיניות לאומית

הטכניון – מכון טכנולוגי לישראל

טל. 04-8292329, פקס 04-8231889

קרית הטכניון, חיפה 32000

www.neaman.org.il